

A TÉMA HISTORIOGRÁFIÁJA

■

■

Az 1918-ban formálódó új délszláv állam civilizációs, strukturális és történelmi vonatkozásban is egy rendkívül heterogén államnak számított. A különböző népek eltérő vallási, kulturális és államberendezkedési keretek között éltek az évszázadok során. Mindez magával hozta azt a rendkívül bonyolult és instabil politikai keretet és szerkezetet, amely az egész államberendezkedést, -működést, illetve a belső feszültségeket és konfliktusokat generálta.

Az elmúlt évtizedekben a történészek a részterületek, de az összefoglaló tanulmányok keretén belül is sokat foglalkoztak e kérdéskörrel.

Számos átfogó tanulmány jelent meg a *délszláv térség történetéről*, amelyik az előzményekkel együtt teljes képet ad a kor politika-, társadalom-, gazdaság- és diplomáciatörténetéről.

A jugoszláv érában jelent meg, de a mai napig jól használható a szerb történészek által megírt *Istorija Jugoslavije*¹ monográfia. A közvetlen előzmények vonatkozásába ad részletes betekintést a Dimitrije Đorđević által szerkesztett tanulmánykötet, amelyben feltérképezi az első világháború alatti nagyhatalmi megfontolásokat, illetve az új állam megalakulásának diplomáciatörténetét is.²

Külön ki kell emelni Čulinović ma már szinte klasszikusnak számító kétkötetes munkáját.³ Témánk szempontjából az első kötet a releváns, amely a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megteremtésétől az 1929-es diktatúra bevezetéséig tartó időszakot öleli fel. Čulinović teljes képet fest a politikatörténeti eseményekről, részletes tájékoztatást ad a korabeli politikai pártokról is. Feltűnő azonban, hogy a kisebbségi politikai pártok bemutatása – nála is – kimaradt a feldolgozásból. Különösen jól használható a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság alkotmányos kereteit, magát a vidovdani alkotmányt ismertető, illetve az ezzel kapcsolatos megfontolások részletes bemutatása, valamint az 1923-as választásokat taglaló fejezet. Nagy értéket képvisel a szerb–horvát ellentét ok-okozati összefüggéseinek a részletes bemutatása, illetve ezzel kapcsolatban a kisebbségekkel való viszonyrendszer ábrázolása is. Ez utóbbi elsősorban az 1923-as választások kapcsán tartalmaz fontos információikat. Čulinović műve, bár 1961-ben jelent meg, a mai napig nélkülözhetetlen alapl műnek számít.

Szerb aspektusból friss összefoglalást ad Momčilo Isić által szerkesztett *Srbi i Jugoslavija*⁴ című mű. Az 1990-es évek közepén jelent meg Vasa Kazimirović *Srbija i Jugoslavija 1914–1945*⁵ című munkája.

A négykötetes mű impozáns. Kazimirović vonalvezetésében sajnos tetten érhetőek a kilencvenes években már erőteljes nacionalizmus stílusjegyei: koncepciója a sérelempolitikára épül, a fő hangsúlyt látásmódjában a szerbség szenvedésére helyezi. Ennek tudható be az is, hogy igen egyoldalú szempontból taglalja a magyar–szerb viszonyokat a második kötetben. Ettől függetlenül három fejezetet is hasznosan fel lehet használni. Az első kötetben Nikola Pašić politikai koncepcióját, a második kötetben a szerbiai és jugoszláv belpolitikát

¹ Božić–Čirković–Ekmečić–Dedijer 1971.

² Đorđević szerk. 1980.

³ Čulinović 1961.

⁴ Isić szerk. 2007.

⁵ Kazimirović 1995.

taglaló részt. Ezen belül jól lehet hasznosítani a politikai pártok bemutatásáról értekező fejezetet, s külön figyelmet érdemel a politikai élet kulcsfiguráit (Davidović, Pribičević, Radić) bemutató anyag.

A fentiekből látható, hogy az 1945 utáni délszláv történetírás két jól elhatárolható gondolati síkon közelítette meg a Jugoszláv Királyság történeti feldolgozását. Az 1989-től 1990-ig terjedő időszak történetírásában Jugoszlávia megalakulását a délszláv nemzeti mozgalmak kiteljesedéseként, csúcspontjaként értelmezték, bár az ország belső gondjait, az eltérő kultúrkörből eredő feszültségeket a centralizáció és a decentralizáció prizmáján keresztül vizsgálták.

Ezzel szemben – elsősorban az 1990-es években –, vagyis a második Jugoszlávia szétesésének időszakában előtérbe került az államalkotó délszláv nemzetek közötti sérelmi politika felnagyítása. Az ebben az időszakban született – elsősorban – szerb történelmi feldolgozások sokszor a napi politikának alárendelve, meglehetősen kizárólagosan, a szerb szupremácia érvényesítésének elmaradásában, illetve az általuk szükségtelennek vélt kompromisszumokban látják, láttatják az ország belső gondjait, majd végül felbomlását. S bár a horvát történetírás számbavétele nem képezi értekezésem tárgyát, mégis utalni szeretnék arra, hogy az 1990 utáni horvát történetírás a horvát nemzeti kiteljesedés szempontjából már-már „történelmi balesetként”, a horvát nemzeti törekvésekkel szemben alkalmazott permanens szerb agresszió eredményeként láttatja Jugoszlávia megalakulását.

A történelmi feldolgozások és monográfiák kortól és tértől független közös jellemzője viszont, hogy a nemzeti kisebbségek témaköre azokból szinte kivétel nélkül kimaradt.

Néhány mondat erejéig itt szeretnék említést tenni a magyar nyelven megjelent szakirodalomról is. A magyar olvasó számára mindenképpen nagy segítséget nyújt az eligazodásban Barbara Jelavich kétkötetes műve, mely a kilencvenes években magyar nyelven is megjelent.⁶ Tárgyalt korszakunk vonatkozásában a második kötet több fejezete van segítségünkre, elsősorban az előzmények megértése kapcsán. Témám szempontjából külön figyelmet érdemel a második kötetben a nemzeti szerveződés és a belső fejlődés problémáit taglaló rész. Jelavich tömör áttekintést ad a jugoszláv állam első éveiről, a különböző politikai pártok egymáshoz való viszonyáról is, azonban a magyar kisebbség helyzetét nem tárgyalja.

Ugyancsak jó hasznát vesszük Palotás Emil⁷ Kelet-Európa történetével foglalkozó összehasonlító munkája szerb–horvát–szlovén államról szóló fejezetének, ugyanakkor áttekintés céljából érdemes kézbe venni Juhász József⁸ kisonográfáját és Joseph Rothschild⁹ kifejezetten politikatörténeti jellegű feldolgozását is.

Magyar nyelvterületen a legfrissebb, a teljességre törekvő munka, Bíró Lászlóé,¹⁰ aki az ország társadalmát, politikai és adminisztratív rendszerét, gazdaságát, mezőgazdaságát és oktatáspolitikáját tárgyalja, elsősorban a legismertebb szerb és horvát történészek

⁶ Jelavich 1996.

⁷ Palotás 2003, 397–427.

⁸ Juhász 1999.

⁹ Rothschild 1996.

¹⁰ Bíró 2010.

munkái alapján – vizsgált korszakunk vonatkozásában a legtöbbször éppen Čulinovićra hivatkozva.

Széles szakirodalma van az államelmélet, az államműködés és a kor ideológiai vonatkozását boncolgató tanulmányoknak, amelyek átfogó ismerete a magyar kisebbség vonatkozásában is fontos adatokkal szolgál.

Az államberendezkedés és a nacionalizmus kérdéskörét vizsgálta Ivo Banac,¹¹ Aleksandar N. Dragnić¹² és Ivo Lederer.¹³ Vasa Čubrilović¹⁴ 1958-ban jelentette meg a mai napig nagy hatással bíró tanulmánykötetét, amely a XIX. századi, de a XX. századra is kihatással bíró szerb politikai gondolkodást mutatta be.

E helyen is meg kell említenünk Ferdo Čulinovićot, aki 1954-ben adta ki a jugoszláv állam jogtörténetét és annak fejlődését bemutató monográfiáját.¹⁵ Čulinovićnak köszönhetően pontos ismereteink vannak a különböző pártoknak a délszláv állam alkotmányos berendezkedésével kapcsolatos nézeteiről. A szerző a pártok alkotmánytervezetének ismertetésén túl részletesen bemutatta és elemezte magát a vidovdani (Vid-napi) alkotmányt is. Néhol ugyan dogmatikus a megközelítése, de a logikus érvrendszerű és felépítésű, a mai napig jól használható kötet nagy segítséget nyújt az első délszláv állam alkotmányos berendezkedésének megismeréséhez és megértéséhez.

Dragoslav Janković a világháború első két évét dolgozta fel igen alapos levéltári kutatásokra épülő munkájában. Janković vizsgálódásának fókuszában Szerbiának a jugoszláv kérdéssel kapcsolatos elképzelései állnak.¹⁶

A szerb–horvát viszonyrendszer és Stjepan Radić politikájának megismeréséhez ad fontos, kiegészítő információkat Dušan Bajagić¹⁷ és Branka Boban.¹⁸

A szerb pártok egymás közötti felfogásában, illetve a szerb–horvát politikai elit elképzelései vonatkozásában nemcsak a kisebbségi kérdés, hanem az egykori Délvidék – a Vajdaság közjogi státusa tekintetében is komoly ellentétek feszültek. Ezzel kapcsolatos ismereteinket bővíthetjük Dragoslav Janković,¹⁹ Kosta Milutinović,²⁰ Ranko Končar,²¹ illetve Lazar Rakić²² feldolgozásaiból. Itt kell megemlíteni két autentikus, a korszakban író szerzőt is: Vasa Stajićot²³ és Jovan Laloševićet.²⁴

¹¹ Banac 1984.

¹² Dragnić 1983.

¹³ Lederer 1969, 398–438.

¹⁴ Čubrilović 1958.

¹⁵ Čulinović 1954.

¹⁶ Janović 1973.

¹⁷ Bajagić 2006, 139–158.

¹⁸ Boban 2004, 135–156.

¹⁹ Janković 1973.

²⁰ Milutinović 1961, 200–201.; uő 1966, 341.

²¹ Končar 2008, 18–28.

²² Rakić 1988.

²³ Stajić 1929.

²⁴ Lalošević 1929.

A Radikális Párt programjáról és pártfelépítéséről ad átfogó képet Gordana Krivokapić-Jović,²⁵ illetve Branko Nadveza.²⁶ Jaša Tomićnak, a Radikális Párt kiemelkedő személyiségének életútját Lazar Rakić²⁷ dolgozta fel, s neki köszönhetően vannak beható ismereteink a Radikális Pártnak az impériumváltás előtti időszakban a Délvidéken betöltött szerepéről is.²⁸

Rakić a párt életében fordulópontot jelentő 1902-es évtől tárgyalja annak történetét a hangsúlyt a párt meghatározó arculatának kialakulására helyezve. A szerző rámutat a radikálisoknak az ellentmondásokkal terhes politikai viszonyrendszerére – az államhatalommal, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos álláspontjára is. Bár itt-ott érezhetően kidomborodik a Radikális Pártnak a baloldali ideológiához és a szovjet-oroszországi forradalmakhoz való viszonyrendszerének előtérbe helyezése, ettől függetlenül a szerző egyik fontos megállapítása az a kitétel, miszerint a Radikális Párt az idő múlásával egyre inkább az opportunisták következetlenség irányába tolódott el.

A Demokrata Párt ideológiájával, történelmi háttérével foglalkozott Desimir Tošić.²⁹ A kérdéskörben azonban a mai napig a legmeghatározóbb feldolgozás Branislav Gligorijević³⁰ nevéhez fűződik.

Gligorijević terjedelmes munkájában a levéltári kutatásokon túl a korabeli sajtó feltérképezése alapján írta meg a Demokrata Párt történetét az 1929-es királyi diktatúra bevezetéséig. A párt ideológiájának ismertetése, a demokratáknak a kommunistákhoz való viszonyrendszerének feltárása, a pártnak az alkotmányozási folyamatokban betöltött szerepe, a radikális–demokrata szembenállás részletes bemutatása, illetve a Demokrata Párt és a Horvát Blokk közötti tárgyalások ismertetése csak néhány azon fejezetek közül, amelyek a korról foglalkozó számára lehetővé teszi az igen összetett – akkori – politikai területen az eligazodást. Tegyük hozzá, Gligorijević ebben a munkájában fontos adatokat közöl a tárgyunk szempontjából jelentős szerepet játszó Orjuna-mozgalomról is.

A jugoszlávizmus ideológiájával Branislav Gligorijević más tanulmányában is foglalkozott.³¹ Rajta kívül ezt a témát dolgozta fel Nikola Žutić,³² John R. Lampe³³ és Dejan Đokić³⁴ is. Ezen szerzők az egész huszadik század vonatkozásában vizsgálták ezt a kérdéskört. Erről a témáról jelentetett meg fontos tanulmányokat Jovo Bakić³⁵ is.

A magyar közösség vonatkozásában fontos a Stojan Protić által javasolt államberendezkedés vizsgálatának a kérdésköre, amelyet Čulinović már említett művén túl Olga

²⁵ Krivokapić-Jović 2002.

²⁶ Nadveza 2006.

²⁷ Rakić 1986.

²⁸ Rakić 1983.

²⁹ Tošić 2006.

³⁰ Gligorijević 1970.

³¹ Gligorijević 1986, 171–97.

³² Žutić 1988, 63–91.

³³ Lampe 2000.

³⁴ Djokić szerk. 2003.

³⁵ Bakić 2000, 285–315.; uő 1998, 79–112.

Popovićnak³⁶ köszönhetően ismerhetünk teljességében. Itt is meg kell említenünk Branislav Gligorijević nevét, akinek köszönhetően a parlamentáris időszak államberendezkedését,³⁷ illetve a parlamenti pártok működését, alapvető célkitűzéseiket, egymással való viszonyrendszerüket ismerhetjük meg.³⁸

A Kommunisták Párt történetét, ideológiáját Danilo Kecic³⁹ írta meg, akitől a Vajdaság területére vonatkozó baloldali, kommunista ismereteink is származnak. Kecic kötete fontos dokumentumok sokaságát dolgozta fel: a városok és megyei bizottságok jegyzőkönyveit, a szakszervezeti és munkássajtót, emlék- és kéziratokat, valamint a polgári katonai szervek levéltári anyagait. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy 1919-ben a Vajdaság területén tevékenykedő kommunista és szociáldemokrata erőkön kívül maguk a szocialisták is folyamatos kapcsolatot tartottak fenn Budapesttel. A szerző a nemzetiségi kérdéssel, a bánási eseményekkel – dr. Róth szerepével – is foglalkozott, s külön figyelmet szentelt az 1919 és 1920 közötti időszak magyarelles kilengéseire is. Ha figyelembe vesszük a tanulmány kiadásának időpontját, ki kell emelnünk Kecic azon megállapítását is, amely szakított az addigi hivatalos állásponttal. Az 1919–1920-as megmozdulásokat ugyanis nemzeti és antimilitarista, s nem pedig kommunista jellegű eseményekként értékelte. Kecic egyébként a vasutasok sztrájkjával az *Osztályharcok Vajdaságban*⁴⁰ című kötetében is foglalkozott.

Az unitárius és a föderális államkép kérdésköréről többek között Dragoslav Janković,⁴¹ illetve Ljubomir Antić⁴² tanulmányaiból tájékozódhatunk. A jugoszláv ideológiát megtestesítő Orjuna szervezet Branislav Gligorijević⁴³ úttörő tanulmányát követően az utóbbi időben került a vizsgálódás fókuszába: Ivan J. Bošković⁴⁴ az Orjuna ideológiáját térképezte fel, míg Stevo Đurašić⁴⁵ az Orjuna vajdasági részlegéről is ad átfogó ismereteket. Tegyük hozzá: Đurašović elsősorban horvát szempontból vizsgálta az Orjuna-t, így dolgozatát Gligorijević tanulmányának ismeretében, annak fontos kiegészítőjeként tudjuk használni.

Szűkebb témám vonatkozásában elsőként Csuka János nevét kell megemlítenem, aki a szemtanú előnyével, az akkori lapok feldolgozásával – kronológiai sorrendben – írta meg a délvidéki magyarság történetét, elsősorban a *Hírlapra* támaszkodva. Csuka akár memoárként is értelmezhető feldolgozása érezhetően a sérelmi politizálás jegyében, több fontos, a korban tabula rasának számító kérdés elhallgatásával íródott meg. Ettől függetlenül, adatainak mennyisége, az események rekonstruálásának olvashatóssága vitathatatlanul a téma első, legfontosabb ilyen típusú alapműve. Visszaemlékezéseit a második világháború éveiben vetette papírra, de a nyomtatott példányra egészen 1995-ig várni kellett.⁴⁶

³⁶ Popović 1988.

³⁷ Gligorijević 1973.

³⁸ Gligorijević 1979.

³⁹ Kecic 1980.

⁴⁰ Kecic 1970.

⁴¹ Popović szerk. 1983, 383–392.

⁴² Antić szerk. 2006, 35–69.

⁴³ Gligorijević 1963, 315–393.

⁴⁴ Bošković 2006.

⁴⁵ Djuraskovic [2010. 12. 2.] http://www.etd.ceu.hu/2007/djuraskovic_stevo.pdf

⁴⁶ Csuka 1995.

A második világháború alatt (a kiadás évét sajnos nem tüntették fel) a szabadkai Minerva nyomdában a szerző magánkiadásaként jelentette meg Csuka *Kisebbségi sorsban*⁴⁷ címmel kétkötetes munkáját. Az első kötetben tanulmányok és kritikák találhatók, míg a második kötet a szerző verseit tartalmazza. A tanulmányok és a kritikák elsősorban a szociográfia szempontjából térképezik fel a korabeli állapotokat, képet kapunk belőle többek között az agrárreformról és a magyar munkás élet- és bérvizonyairól is.

Mészáros Sándor a modern kori szakmai követelményeknek is megfelelően az újvidéki Vajdasági Levéltár forrásait és a *Bácsmegeyi Napló* korabeli számait feldolgozva írta meg monográfiáját⁴⁸ a magyarság politikai, szociális, kulturális, gazdasági történetét helyezve a fókuszba.

A szerző részletekbe menően ismerteti a belgrádi hatalmi körök nagyszerb politikájának lényegét, bemutatja a magyarok társadalmi, szociális rétegződését, s aránylag nagy fejezetet szentel a munkásmozgalom kérdésének is. A pártprogram ismertetésén túl igyekszik megfesteni a magyarság kulturális életét, foglalkozik a jugoszláv–magyar diplomáciai kapcsolatokkal is. A téma taglalásának keretei és a megjelenés időpontja (1981) azonban nem tették lehetővé egy-egy rész kérdésnek a tartalmasabb, bővebb kibontását. Ettől függetlenül a téma egyik legfontosabb alpművének számít a mai napig. Mészáros jelentőségét növeli az is, hogy ez volt az első, szerb nyelven megjelent, a magyar kisebbséggel foglalkozó átfogó monográfia.

A délvidéki magyarok 1918 és 1947 közötti történetét elsőként A. Sajti Enikő⁴⁹ dolgozta fel monografikusan. Tanulmányainak, feldolgozásainak átfogó ismerete nemcsak a témában való eligazodás, hanem annak megértése kapcsán is elengedhetetlen. Következtetései mellett külön figyelemre méltóak levéltári kutatásai, melyeknek köszönhetően az események ok-okozati rendszerére is teljes rálátást kaphatunk, mivel a tárgyalt korszakot a két ország kapcsolatainak tengelyében helyezi el.

Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László szerkesztésében jelent meg a *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*⁵⁰ című tanulmánykötet, amelyben a szerzők társadalom-, politika-, gazdaság- és művelődéstörténeti szempontok szerint vizsgálják meg a kisebbségi sorba került magyar közösségek kilenc évtizedes alakulását.

A kronológiai sorrendben közölt feldolgozások nagy előnye, hogy az olvasó egy kötetben követheti végig a Kárpát-medencei magyar kisebbségek életének jelentős eseményeit, évfordulóit, de ugyanakkor átfogó képet kaphat belőle a kisebbségi magyar intézményrendszerről is. Külön ki kell emelni Bárdi Nándornak a revíziós politikát, míg Eiler Ferencnek a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer működését feldolgozó tanulmányát. A két

⁴⁷ Csuka 1996.

⁴⁸ Mesaroš 1981.

⁴⁹ A. Sajti Enikő munkássága a korszak egészét (1918–1947) érinti. E helyen csak a vizsgált korszakot is érintő (1921–1923) írásait soroljuk fel: A. Sajti 1989.; uő: *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*. New York, 2003, Columbia University Press; uő 2004.; uő 2010. (Ez utóbbiban A. Sajti különböző folyóiratokban közölt tanulmányainak gyűjteménye található.)

⁵⁰ Bárdi–Fedinec–Szarka szerk. 2008.

világháború közötti délvidéki magyar kisebbségről a kötet A. Sajti Enikő tanulmányait (*A Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került magyarok [1918–1921], A jugoszláviai magyarok a két világháború között*) tartalmazza.

Bárdi Nándor a kisebbségi magyar közösségekkel kapcsolatos politikát külön is megvizsgálta.⁵¹ Fókuszában a politikai-hatalmi érdekeknek a kulturális adottságok melletti vizsgálata állt. A szerző ugyanakkor szakaszolta az impériumváltást követő magyar kisebbségi politikai szervezkedéseket is. Jugoszlávia vonatkozásában például annak a meglátásának ad hangot, hogy a pártszervezés az 1918 előtti helyi politikusokhoz köthető. Mint azt a disszertációmban is látni fogjuk – elsősorban 1921 és 1923 között a pártszervezésben és annak szellemi előkészítésben – nagy súllyal és szereppel bírt az októbrista emigráció, illetve a Jászi Oszkárhoz köthető polgári radikális réteg. Háttérbe szorulásuk csak később, az 1923-as választások után következett be, elsősorban azért, mert az emigránsok egy körét a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Magyarországgal szemben próbálta fel- és kihasználni.

A magyar kisebbségek helyzetét is érintő több tanulmányt, periodikus számot jelentetett meg a *Limes* című tatabányai tudományos szemle. 2000-ben jelent meg a *Balkán: birodalmak és nemzetek* című tematikus száma. Témánk szempontjából ez a kiadás elsősorban az előzmények vonatkozásában – egészen a középkorig visszamenően ad új ismereteket. A 2001-es számból érdemes kiemelni Szilágyi Imre *Együttélés és konfliktus: szerbek és magyarok a szerb nézetek tükrében*, illetve Sokcsevits Dénes *A horvátok magyarságképe* című tanulmányát. 2002-es év második számában A. Sajti Enikő *Az impériumváltás hatása a délvidéki magyarság társadalomszerkezetére* címmel publikált. Zeidler Miklós szerkesztésében a *Diktatúrák és autoriter rendszerek a 20. századi Európában* című periodikus száma 2003-ban jelent meg. Ebből Juhász Józsefnek a jugoszláv királydiktatúrát bemutató tanulmányát emelném ki. A következő évben a *Városfejlődés „Trianon után”* című tematikus számban olvasható Ózer Ágnesnek Újvidék 1918 utáni fejlődésével kapcsolatos publikációja. Csóti Csaba szerkesztésében 2005-ben *A „trianoni emlékezet” városai* című periodikus számában A. Sajti Enikő az 1918–1920-as impériumváltásról értekezik, míg Hornyák Árpád a pécsi impériumváltásokat vizsgálja szerb aspektusból. Ugyanebben az évben jelent meg Szilágyi Imre szerkesztésében a *Nemzeti programok hosszú 19. százada* című kiadvány is, melyben Bada Zoltán az 1844-es szerb nemzeti memorandumról, annak hatástörténetéről értekezett, Sokcsevits Dénes pedig a Horvát Joggárt nemzeti ideológiáját vizsgálta meg. Pritz Pál szerkesztésében a *Limes* 2008-as, *Magyarságkép a 20. században* című tematikus számában Hornyák Árpád a jugoszláv külpolitikai gondolkodás 1918 és 1945 közötti magyarságképét mutatta be. Ugyanebben az évben jelent meg a *Balkán* első tematikus száma Seres Attila szerkesztésében, melyben témám szempontjából igen értékes tanulmányok olvashatók Hornyák Árpád (*A Balkán-összefogás gondolatának történeti fejlődése a 19. század második és a 20. század első felében*), Bada Zoltán (*Az 1918. évi podgoricai Nagy Nemzetgyűlés és történelmi következményei*), Bíró László (*A centralista kísérlet: a királyi Jugoszlávia berendezkedése*) és Mészáros Zoltán (*Jugoszlávia – két állam és két dezintegráció*) tollából.

⁵¹ Bárdi 2004.

Több, a téma szempontjából jól használható, de mennyiségét tekintve a *Limes*-nél jóval kevesebb tanulmány és publikáció jelent meg az újvidéki *Létünk* folyóiratban is. A 2008-as harmadik szám közölte Csorba Béla fordításában Ranko Končar *Vasa Stajić és a Vajdaság Szerbiához csatolása 1918-ban* tanulmányát.

Mint azt már fentebb említettem, feltűnő, hogy a szerb történészek az évtizedek folyamán hosszú ideig nem foglalkoztak a kisebbségi kérdéssel. Ha ezt itt-ott meg is tették, akkor elsősorban az albán kisebbséggel kapcsolatban jelentek meg publikációk. E téren – látványos – előrelépés az elmúlt másfél évtizedben következett be.

1997-ben jelent meg Ljubodrag Dimić⁵² kikerülhetetlen alapmunkának számító háromkötetes feldolgozása, amely a jugoszláv állam kultúrpolitikájának szemszögéből egyben a kisebbségi kérdést is elemzi.

Dimić monográfiájának igazi értékét a hatalmas munkán és az óriási tényanyag ismertetésén túl az adja, hogy elsőként megtörve a szerb történészek évtizedes hallgatását, harmadik kötetében átfogóan nyúl a kisebbségi kérdésnek egy igen érzékeny területéhez, a kultúrpolitikához.

A bevezetőben azon túl, hogy tárgyalja és bemutatja a kisebbségvédelmi szerződések hátterét és a jugoszláv állam kötelezettségvállalásait, Dimić a szerb történészek közül elsőként mondja ki azt, hogy a kisebbségvédelem a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság alapvető kötelezettségvállalásai közé tartozott.

Dimićnek köszönhetően sok értékes adatot kapunk a témánk szempontjából fontos német kisebbségről, s nemcsak annak kulturális életéről, hanem politikai szervezkedéséről, illetve a Kulturbund munkájáról is. A szerző részletesen bemutatja a kultúrpolitikai törvénykezést, rámutat Svetozar Pribičević, de Stjepan Radić oktatási miniszterségének a kisebbségekkel szembeni politikájának kettősségére is.

S ha a második kötetben – az oktatási intézményrendszer bemutatása kapcsán – némi kritikát fogalmazhatunk meg Dimićtyel szemben (a húszas évek feldolgozása ugyanis várát még magára), úgy most egyben fel is kell mentenünk e bírálát egy részétől, s hangsúlyoznunk kell, hogy a harmadik kötetben – a magyar kisebbség esetében mindenképpen – pótolja ezt a hiányosságot.

Dimić ugyanis a szerb szerzők közül elsőként – igaz, szerb nyelven ekkor már Mészáros Sándor megjelentette fentebb említett kétkötetes monográfiáját – részleteiben mutatja be a magyar oktatási rendszer felszámolását, s annak hatását a magyar közösségre. Ennél jóval tovább is ment, amikor a háttérmegefontolásokat is tárgyalva vizsgálta a magyar oktatási rendszer leépítését, s kimutatta azokat a törekvéseket is, amelyek a magyarság és a zsidóság szétválasztását célozták meg. A szerző hitelességét csak erősíti, hogy a levéltári forrásokon túl a képviselőház jegyzőkönyveinek felhasználásával mutatja be az ezzel kapcsolatos vitákat, megefontolásokat, s részletesen tárgyalja a Magyar Párt követeléseit is.

Nebojša Popović,⁵³ Pavle Šosberger⁵⁴ mellett ki kell emelnünk Milan Konjanin⁵⁵ nevét, aki a közelmúltban írta meg a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság állam antiszemitizmusát

⁵² Dimić 1997.

⁵³ Popović 1997.

⁵⁴ Šosberger 1998.

feldolgozó munkáját. A szabadkai zsidóság történetét monografikusan eddig csak Dušan Jelić dolgozta fel. Jelić nagy ívű, igaz, mára már sok szempontból meghaladott munkája – elsősorban politikai okokból – azonban csak kéziratban maradt fenn a Szabadkai Városi Könyvtárban. A monográfia kivonatolt változata 1987-ben jelent meg a Jugoszláv Zsidó Hitközség gondozásában.⁵⁶ Ugyanezzel a kérdéskörrel foglalkozott a *Rukovet* folyóirat tematikus számában 1994-ben Gotesmann Tibor, Liebmann Emil és Stevan Mačković szerkesztésében. Külön figyelmet szenteltek a szabadkai zsidóság történetének rövid összefoglalójára, a kiemelkedő szabadkai zsidók portréjának bemutatására, illetve a zsidóságnak a gazdasági és kulturális életében betöltött szerepére.⁵⁷ A zentai zsidóság történetével pedig Pejin Attila⁵⁸ foglalkozott.

A bácskai horvátok és bunyevácok történelmének megismerésében Mario Bara tanulmányai voltak segítségemre. A Zágrábi Egyetem egykori végzős hallgatójának két munkája azon túl, hogy bemutatja a bácskai horvátok 1918 és 1941 közötti történetét, részletekbe menően taglalja a közösség belső megosztottságát, illetve annak politikai aktivitását is.⁵⁹ A bánási románok történetét Gligor Popi⁶⁰ tollából volt alkalmam behatóbban tanulmányozni.

A német nemzeti közösséggel kapcsolatban írt fontos tanulmányokat Zoran Janjetović,⁶¹ s ugyancsak ezzel a kérdéssel foglalkozott 1995-ben Slobodan Maričić.⁶²

Dimić mellett Zoran Janjetović nevét is külön ki kell emelnünk. A szerb történeti irodalomban elsőként jelentette meg 2005-ben a királyi Jugoszlávia kisebbségpolitikájáról, köztük a délvidéki magyarokról szóló monográfiáját. Munkája értékét emeli, hogy nemcsak hazai (a belgrádi, az újvidéki, a pancsovai), de külföldi (az eszéki, a zágrábi és a tübingeni) levéltárakban is végzett kutatásokat. Magyarországon a szerzőnek sajnos nem volt módja kutatni.⁶³ Janjetović részletesen tárgyalja a kisebbségek számarányát, történelmi múltjukat. A szerző jól ismeri és hasznosítja a vonatkozó szakirodalmat is, a levéltári forrásokon túl többször éppen Dimićre, Mészárosra, az alább ismertetésre kerülő Vinaverre, A. Sajti Enikőre vagy Gligorijevićre hivatkozva mutatja be a kisebbségi közösségek szociális struktúráját, a gazdasági életben elfoglalt szerepüket, jogi helyzetüket, az iskolapolitikát, de foglalkozik az agrárreformmal, illetve a kisebbségi sajtóval is. Janjetović könyvéből egyértelműen egy intoleráns kisebbségpolitika rajzolódik ki, az időnként kitapintható engedékenység pedig szinte kizárólag az állam külpolitikai megfontolásaiból táplálkozik.

A jugoszláv agrárreformok témakörét Nikola L. Gaćeša dolgozta fel három nagy ívű monográfiában. Ezekből részletesen ismerjük a szerémségi, a bánási, illetve a bácskai politikai

⁵⁵ Koljanin 2008.

⁵⁶ Zbornik 5. Studije, arhivska i memoarska grada o istoriji subotičkih Jevreja.

⁵⁷ Gotesman–Libman–Mačković szerk. 1994.

⁵⁸ Pejin 2003.

⁵⁹ Bara 2006; uő 2007.

⁶⁰ Popi 1976; uő 1974, 309–365.

⁶¹ Janjetović 1998, 140–155.; uő 2009; uő 2000; uő: *The Making of the German Minority in Yugoslavia (1918–1929)*. [2010. 03. 17.] http://www.donauschwabenus.org/pdf%20forms/Ed%20Gr%C3%BCnwald%20articles/The%20Making%20of%20the%20German%20Minority%20in%20Yugoslavia%201918_1929.pdf

⁶² Maričić 1995.

⁶³ Janjetović 2005.

megfontolásokat, történéseket.⁶⁴ A magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatokat elsőként Vuk Vinaver⁶⁵ dolgozta fel. A szerző elsősorban a kisantant szemszögéből vizsgálódott, a hatalmas mennyiségű – budapesti, prágai és belgrádi – levéltári források feldolgozása mellett a kor sajtóját is felhasználta monográfiájának megírásához. A magyar–jugoszláv kapcsolatok vizsgálatát az olasz–jugoszláv viszonyrendszer metszetén belül tárgyalta. A szerző sok tényanyagot, fontos részleteket publikált, bizonyos pontoknál azonban úgy stílusában, mint vonalvezetésében – mai szemmel tekintve – egyoldalúan áll az események ok-okozati rendszerének ismertetéséhez. Ettől függetlenül Vinaver munkájának fontosságát ebben a témában nem lehet megkérdőjelezni, már csak a felhasznált és közölt hatalmas adatmennyiség és információ miatt sem.

Ugyanebben az időszakban kezdett el foglalkozni a kisantanttal Ádám Magda, aki elsőként vizsgálta meg a katonai szövetség és Magyarország két világháború közötti kapcsolatrendszerét. A korban született különböző elképzelések ismertetésén túl a szerző részletesen bemutatja a Magyarországgal kapcsolatos politikájuk alakulását, átértékelését is. Utolsó, a témával foglalkozó monográfiájában az európai nagyhatalmi térben vizsgálja meg a kérdéskört.⁶⁶

A magyar–jugoszláv kapcsolatokat a belgrádi levéltári adatok felhasználásával és kutatásával Hornyák Árpád dolgozta fel. Hornyák tanulmányai a diplomáciatörténeten túl a szerb–magyar kapcsolatok alakulásának figyelemmel követése szempontjából is jól használhatóak.⁶⁷

A kisebbségvédelmi szerződések nemzetközi hátterének és a jogi rendelkezések vonatkozásában elsőként Galántai József⁶⁸ utalnék. Galántainak köszönhetően rálátást kapunk Közép-Kelet-Európa államrendszerének és a nemzeti kisebbségi viszonyainak átrendeződéséről. A szerző részletesen tárgyalja a kisebbségi kérdéssel kapcsolatos nemzetközi diplomáciai megfontolásokat is. A Jugoszláviával megkötött kisebbségvédelmi szerződés kapcsán bemutatja, hogy a Pašić vezetése alatti kormányok hogyan próbáltak meg kibújni ezen kötelezettségek alól, illetve megismerteti olvasóját a 9. cikkellyel is, amely a kisebbségek oktatása kapcsán az elemi iskolai rendszer kötelezettségéről szól.

Galántain kívül George Brunner,⁶⁹ Szalayné Sándor Erzsébet,⁷⁰ Romsics Ignác,⁷¹ Eiler Ferenc,⁷² Bárdi Nándor⁷³ és Szarka László⁷⁴ tanulmányai voltak a segítségemre. Ezzel a té-

⁶⁴ Gaćeša 1968; uő 1972; uő 1975.

⁶⁵ Vinaver 1971.

⁶⁶ Ádám 1968; uő 1981.; uő 1989.

⁶⁷ Hornyák 2004; uő 2010.

⁶⁸ Galántai 1989.

⁶⁹ Brunner 1995.

⁷⁰ Szalayné 2003, 79–145.

⁷¹ Romsics 2004, 193–206.

⁷² Bárdi–Fedinec–Szarka szerk. 2008, 60–66.; Eiler: *A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere* [online]. [2010.03.17.] <http://www.hunsor.se/dosszie/aketvilaghaborukozt>; uő: Nemzetközi kisebbségi kongresszusok a két világháború között [online]. *Regio*, 1996. [2010. 03. 17.] <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00026/pdf/06.pdf>

⁷³ Bárdi 2008, 132–138.

⁷⁴ Bárdi–Fedinec–Szarka szerk. 2008, 66–74.

makörrel foglalkozott a kortárs Gyöngyösi Dezső is, akinek 1937-ben Zomborban jelent meg a *Sorsproblémák*⁷⁵ című kötete, s melyben a többségi nemzet és a kisebbségek jogi rendszerével, viszonyával foglalkozott.

Lévén, hogy dolgozatomban nagymértékben a korabeli sajtó kutatásából állt össze, fontosnak tartottam megismerni a szakirodalom ezzel kapcsolatos eredményeit.

A német sajtó feldolgozása vonatkozásában ismét Zoran Janjetović⁷⁶ nevét kell megemlítenünk, aki a német kisebbség sajtóját és kiadványait ismereti meg az érdeklődőkkel. Bár szoroson nem a témánkhoz köthető, érdemes megemlíteni még Branko Bešlin⁷⁷ munkáját is, aki 1933 és 1941 közötti időszak vonatkozásában dolgozta fel a vajdasági német sajtót. A vajdasági szerb sajtót Dušan Popov⁷⁸ térképezte fel a nyolcvanas évek első felében. A magyar sajtó kapcsán az első átfogó művet Kolozsi Tibor⁷⁹ tette le az asztalra. Igaz, Kolozsi a szabadkai sajtóra fókuszált, azonban adatainak mennyisége és az információk sokasága miatt ezen a téren kétségkívül ez az egyik legmeghatározóbb tanulmány.

Az olvasmányos stílusban megírt feldolgozás, amely a magyar sajtón túl a szláv lapokat is bemutatja, a gazdag anyag ismertetése mellett a kor szemtanújának előnyeit is ötvözi: Kolozsi ugyanis mint fiatal újságíró a harmincas évek végén, a negyvenes években első vagy másodkézből szerzett információt is megosztja olvasóival. Ennek köszönhető, hogy az itt-ott kényszerből fellelhető, a kiadás időpontjában megkövetelt dogmatikus szemléletmód lefejtése után a mai napig számos olyan fontos és útbaigazító információval szolgál olvasójának a szabadkai sajtó vonatkozásában, amelyet az idő távlatából már igen nehéz rekonstruálni. Itt kell megemlíteni azt is, hogy Kolozsi volt az első, aki bár csak utalásszerűen, de említést tett Jászi Oszkárnak a magyar kisebbségi politika megszervezésének lehetséges irányvonaláról szóló publicisztikájáról, melyet ezen tanulmányban a későbbiekben részletesen is ismertetni fogok.

Kizárólag egy napilapra, a *Dél-Bácska* cikkeinek ismertetésére fókuszál Hornyik Miklós⁸⁰ tanulmánya. A tudományos élet résztvevői közül elsőként mentette fel a lapot a tudományosan sohasem, de a közéletben erősen jelenlévő „fasiszta lap” minősített vádjá alól.

Meg kell említenünk Pejín Attila⁸¹ nevét is, aki a zentai hírlapok történeti bibliográfiáját állította össze, s neki, illetve Simonyi Mártának⁸² köszönhetően átfogó képet kaphatunk az impériumváltást megelőző időszak sajtótörténetéről is.

A történelmi Délvidék históriája, valamint az értekezés korszakhatárát megelőző időszak vonatkozásában is gazdag helytörténeti irodalomra támaszkodhattam. Elsőként

⁷⁵ Gyöngyösi 1937.

⁷⁶ Janjetović [2010. 03. 17.] <http://www.drustvosns.org/nemacka%20manjina/janjetovic/Z.%20Janjetovic,%20German%20Minority%20Press%20and%20Publishing%20in%20the%20Inter-War%20Yugoslavia.pdf>

⁷⁷ Bešlin 2001.

⁷⁸ Popov 1983.

⁷⁹ Kolozsi 1979.

⁸⁰ Hornyik 1985.

⁸¹ Pejín 2004. [2010. 03. 17.] <http://mek.niif.hu/01800/01856/01856.htm#7>

⁸² Simonyi 2003.

Lőrinc Péter⁸³ (Löbl Árpád) nevét kell megemlítenünk, akinek köszönhetően betekintést nyerhetünk a bácskai politikai élet egyes, személyi aspektusaiba. Lőrinc elsősorban arra kereste a választ, hogy az általa feldolgozott közéleti személyiségek, politikus-írók (Pataj Sándor, Kalmár Antal, Baloghy Ernő, a körülmények folytán bácskaivá lett Linder Béla, Farahó János és Stauer György) miképpen vélekedtek a századforduló nagy kérdéseiről: a Monarchiáról, a függetlenségi eszmékről és az erősödő szocialista mozgalmakról.

Löbl (Lőrinc) Árpád⁸⁴ kötetében a polgári pártok működését és programját mutatta be. Löbl munkája, akárcsak – a baloldali és a Kommunisták Pártjával foglalkozó résznél – a már említett Danilo Kecić és Mészáros Sándor, illetve a szerb politikai pártok kapcsán röviden bemutatott Branislav Gligorijević és Lazar Rakić munkái, igen fontos kiegészítéseket ad a magyar–szerb viszony megértéséhez. Löbl a szerb polgári pártok – a radikálisok és a demokraták bemutatásán túl megvizsgálja azok viszonyát a magyar politikai opciókhoz is, külön figyelmet szentel e kérdéskör kapcsán Jászi Oszkárnak és Justh Gyulának.

Zenta politikai életénél újra Pejin Attila⁸⁵ nevét kell említenünk. Bár tanulmánya az 1945-ig terjedő időszakot dolgozta fel, a mi vonatkozásunkban elsősorban az előzmények tekintetében használható, mivel a vizsgált korszakunkkal kapcsolatban kevés információt közöl.

Petkovics Kálmán⁸⁶ 1970-ben megjelent rövid tanulmánya – ha a dogmatikus megközelítést kiszűrjük – az 1920 tavaszán Szabadkán zajlott vasutasláadás történetét ismerteti meg az olvasóval. Kecićtel ellentétben Petkovics nem vett tudomást az 1918 és 1920 közötti időszak súlyos nemzetiségi kérdéseiről, kizárólag a kommunista ideológia alapján tárgyalja és ismerteti az eseményeket.

A vizsgált kor egyik fontos szereplőjének, Dettre Jánosnak az életéről több feldolgozás, tanulmány, illetve visszaemlékezés is készült. Ez utóbbi Berey Géza⁸⁷ révén, míg Dettre vajdasági tartózkodását Dévavári Dér Zoltán⁸⁸ dolgozta fel. Ruszoly József⁸⁹ a Dettre-életút egészéről írt kiváló tanulmányt.

Bár disszertációmban csak pár mondat erejéig emlékezem meg Balázs G. Árpád⁹⁰ festőművészről, ettől függetlenül 1969-ben írt önéletrajza más vonatkozásokban is hasznosan forgatható.

Röviden ki kell térnünk a korszak magyar kulturális életének egy-egy szegmenetumát vizsgáló feldolgozásokra is. Arnold György, Gaál Ferenc és Lányi Ernő munkásságát Ke-

⁸³ Lőrinc 1976.

⁸⁴ Lebl 1979.

⁸⁵ Pejin 2005.

⁸⁶ Petkovics 1970. (Petkovics e feldolgozása három másik tanulmány keretében 1982-ben az újvidéki Forum kiadásában is megjelent.)

⁸⁷ Berey 1979.

⁸⁸ Dettre 1979, 181–249.

⁸⁹ Ruszoly 1994.

⁹⁰ Balázs G. 1969.

nyeres Kovács Márta⁹¹ dolgozta fel, Pekár Tibor⁹² a szabadkai Dalárda történetét és a szabadkai zeneművészetet, míg Káich Katalinnak⁹³ köszönhetően a szabad líceumok itteni vonatkozásait ismerhetjük meg.

A szabadkai színházról, mely témánk szempontjából is fontos, Gerold László írt kiváló monográfiát.⁹⁴ A dolgozatban szereplő nevek és életrajzok tekintetében Kalapis Zoltán⁹⁵ háromkötetes – de sajnos még így sem teljes – összeállítására támaszkodtam. A közelmúltban jelent meg Mák Ferenc⁹⁶ délvidéki bibliográfiája, amely a Vajdaságon túl a muravidéki, horvátországi, a Bánság romániai részével kapcsolatban ad fontos adatokat, forrásokat.

A *Bácsmegyei Napló*val kapcsolatban a szerkesztőség tagjairól szerezhetünk fontos információkat a Dettre János által szerkesztett, s 1924-ben megjelent jubiláris almanachból.⁹⁷

*

Dolgozatomban az eddig megismert szakirodalom felhasználásán, illetve azoknak új adatokkal történő kiegészítésén túl elsősorban azokra a szellemi vitákra és áramlatokra kívántam fókuszálni, melyek – mint ahogyan arra már a bevezetőben is utaltam – a kisebbségi kiűtkezés és szervezkedés lehetséges alternatíváit próbálták felvázolni.

Vizsgálódásom egyik központi eleme a formálódó Magyar Párt politikai programjának meghatározására irányuló, illetve az azt megelőző elméleti viták bemutatása volt. Igyekeztem rámutatni arra, hogy e területen a kisebbségi magyar politizálás elsősorban a különböző magyar társadalmi osztályok közötti ellentétek feloldására és a mind szorongatóbb államhatalmi intézkedések kivédésére tett kísérletet.

⁹¹ Kenyeres Kovács 1976.

⁹² Pekár 2009; uő 2005.

⁹³ Káich 1979.

⁹⁴ Gerold 1990.

⁹⁵ Kalapis 2002; uő 2003.

⁹⁶ Mák 2008.

⁹⁷ Dettre szerk. 1924.

■

■